

Hebt de werelt niet lief

Bijbelse adviezen voor de jeugd anno 1600

John Exalto en Leendert Groenendijk

Abigael Gerbrants overleed op 21 januari 1600 na acht dagen hevige ziekte. Het achttienjarige meisje leed aan dysenterie, een zware vorm van diarree waarbij veel bloed wordt verloren. Op haar sterfbed verzocht ze haar vader een ‘vermaen-brieff’ te schrijven aan haar vriendinnen in Naarden. In de vermaanbrief worden Abigaels leeftijdsgenoten opgewekt tot een ingetogen leven.

De lotgevallen van Abigael zijn beschreven in een boekje dat kort na haar overlijden gedrukt moet zijn. De oudste druk die we daarvan kennen, dateert uit 1604. De titel van het boekje luidt als volgt:

Een testament ofte bekentenis van Abigael Gerbrants dochter/ oudt achthien jaren/ de welcke in een groote cranckheydt lach aent root melisoen/ sprekende op haer dootbedde dese naebeschreven woorden/ hare speelnoots ende jonghe maechden tot Naerden/ oock andere die den Heer vreesen/ tot leeringhe ende troost der ghedachtenisse naeghelaten. Met de beschryvinghe hoe sy inde kindtsche daghen teghen haer ouders haer ghedraghen heeft/ ende een leer-kindt inder schole Jesu Christi vander jonckheyden aen geweest is (Amsterdam: Joris Gerritsz. Nachtegael, 1604).¹

Mogelijk zijn er al vóór 1604 edities verschenen, maar die zijn tot op heden niet gevonden. Het testament is tot in de twintigste eeuw herdrukt en in het midden van de zeventiende eeuw ook in het Frans vertaald. Die latere geschiedenis laten we in deze bijdrage echter rusten; we richten ons op de aan de Bijbel ontleende adviezen die Abigael de jeugd van Naarden anno 1600 verschafte.

Wie was dit meisje, waarom is haar testament in druk verschenen en wat leert haar geschiedenis ons over de vroege reformatiegeschiedenis van Naarden? We beginnen met een

verkenning van de persoon en omstandigheden van Abigael. Het resultaat ervan proberen we vervolgens te contextualiseren met behulp van de zeer spaarzame gegevens over de reformatiegeschiedenis van Naarden. Daarna belichten we haar bijbelse adviezen en de betekenis daarvan.

Abigael

Het testament bevat nauwelijks biografische informatie over de hoofdpersoon. Het is een klein boekje van één katern in octavo-formaat, 16 bladzijden, circa 3500 woorden en 65 bijbelverwijzingen in de kantlijn. Het bestaat voor het grootste deel uit bijbelteksten die Abigael op haar ziek- en sterfbed in de mond worden gelegd. Niettemin laat zich een aantal feiten reconstrueren. Abigael moet in 1582 zijn geboren; ze had zeven broers en zussen, woonde in Purmerend en groeide op in Naarden. Volgens de titel is het testament immers geadresseerd aan *hare speelnoots ende jonghe maechden tot Naerden*, de speelkameeradviezen uit haar vroege jeugd en latere vriendinnen. Ondanks de geografische afstand bestonden er nog relatief intensieve contacten tussen Naarden en Purmerend. Mogelijk lag daar een economische reden aan ten grondslag, aangezien Abigael zich bezighield met het vervaardigen van kant, *so wanneer sy naeyde of spelde-wercte...* Het is niet onwaarschijnlijk dat ze dat voor een Naardense broodheer deed, gezien de centrale rol van de stad in de textielnijverheid.

Titelpagina van het testament van Abigael Gerbrants (collectie Universiteitsbibliotheek Gent).



De schrijver van het testament blijft anoniem; hij noemt zich alleen *ick*, maar uit de context wordt duidelijk dat hij Abigaels vader is. Hij begint zijn sterfbedverslag met de woorden *Seer weerde Vrienden tot Naerden / insonderheyt die eerbare Maechden / die den name Gods met ons aenroepen...* Ook de vader had dus vrienden in Naarden, vrienden die behoorden tot dezelfde religieuze gemeenschap, namelijk de gereformeerde kerk.

Aan het einde van het testament bevinden zich biografische details waarmee Abigael wordt geschetst als een religieus exempel. Ze ging in haar jeugd graag naar school en legde reeds op haar zeventiende jaar geloofsbelijdenis af, bij welke gelegenheid ze het leerboekje helemaal uit haar hoofd kende. Ze ging graag naar de kerk en gaf haar zus zelfs geld om in haar plaats te kunnen gaan, zodat de zus op de kleine kinderen paste. Ook haar broer Johannes gaf

ze geld om haar uit de Bijbel voor te lezen, wanneer ze bezig was met kantklossen. Het bezit van geld wijst overigens op haar economisch zelfstandige positie, ook al woonde ze nog bij haar ouders in. Verder was ze verzot op het lezen van religieuze boeken: ze las *seer gheerne halve nachten* in de Bijbel en in het *Martelaarsboek*. De kleine kinderen op wie ze weleens paste, leerde ze bidden. Ze zong alleen psalmen en nooit wereldse liedjes. Ze gaf de armen aalmoezen, zocht alleen de vromen op en mengde zich nooit in werelds gezelschap.

Gerbrant

Wegens het ontbreken van relevante archivalia in zowel Naarden als Purmerend leek het niet mogelijk meer over Abigael te weten te komen. Peinzend over dit gebrek aan bronnen, sloegen wij de predikantenlijst van Naarden op in F.A. van Lieburgs *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (1996). We troffen daar de naam van predikant Gerbrandus Jansz. Schagen in de periode van Abigaels jeugdjaren aan. Wanneer we de beschikbare gegevens over Abigael en Gerbrandus met elkaar combineren (patroniem Gerbrants, woonplaatsen, broer Johannes), moeten we concluderen dat Gerbrandus Jansz. Schagen de vader van Abigael en de auteur van het *Testament* is geweest. Gerbrandus Jansz. heeft in de bronnen van na 1600, dus na Abigaels dood, het toponiem Schagen gekregen. Vandaar dat Abigael dat toponiem niet draagt. Aangezien Gerbrandus Jansz. in de oudste bronnen met zijn volkstalige patroniem wordt aangeduid, was hij hoogstwaarschijnlijk niet academisch opgeleid, maar op grond van singuliere gaven tot het ambt toegelaten.

Daarmee behoorde Gerbrandus Jansz. tot de zogeheten *Duytsche clercken* (Nederduitse clercici), waarop de gereformeerde kerk in de eerste decennia na 1579 voor een belangrijk deel steunde wegens gebrek aan voldoende theologisch geschoolde predikanten. Veel Duitse klerken waren schoolmeester of ziekentrooster ge-

weest. Dat waren beroepsgroepen die wegens de vaardigheden in spreken en pastorale zorg als het ware voorgesorteerd stonden voor ambtelijk kerkenwerk. Uit het Testament blijkt dat Gerbrandus Jansz. over professionele kwaliteiten beschikte om pastorale begeleiding te bieden aan zieken en stervenden. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat hij vanaf 1572, toen de opstandige Hollandse steden zich achter Willem van Oranje schaalden, als ziekentrouster werkzaam is geweest. Een opklimming van ongeschoold ambachtsman via ziekentrouster of onderwijzer naar predikant is in zijn geval zeer waarschijnlijk.

We weten dat Gerbrandus Jansz. in 1552 in Purmerend werd geboren, maar tot 1579 hebben we geen nadere gegevens over zijn persoon. In 1579, het geboortjaar van de vrije Nederlandse Republiek, treffen we hem voor het eerst als gereformeerd predikant in het zuidelijk deel van het gewest Holland aan. Mogelijk had hij in 1575, tijdens de dreigende opmars van het Spaanse leger in het Noorderkwartier, de wijk genomen naar het in die jaren rustiger zuiden van Holland. Gerbrandus werd predikant van de gereformeerde kerk te Alphen aan den Rijn, maar al in september 1579 verhuisde hij naar Wassenaar, waar hij de eerste gereformeerde predikant was. Vermoedelijk heeft hij aanvankelijk huiskamerdiensten belegd, omdat het kerkgebouw in 1573 was verwoest ten gevolge van de Opstand en pas in 1581 werd hersteld. In 1582 verbond Gerbrandus Jansz. zich aan de gereformeerde kerk van Naarden. Hier groeide Abigaël dus op, ging ze naar school en speelde ze met haar vriendinnen. In 1594, toen Abigaël twaalf jaar was, vertrok het gezin naar Zuid-Scharwoude.

In 1598 werd Gerbrandus predikant in zijn geboortestad Purmerend. In 1600 werd de hij door ontevreden kerkenraadsleden voor de classis gedaagd. Hij zou in zijn preken geen bijbelse voorbeelden aanhalen maar ongelukkig gekozen voorbeelden uit zijn eigen omgeving die gemakkelijk twist konden veroorzaken. De classis onderzocht de kwestie en verklaarde de predikant rechtzinnig; hem trof alleen blaam voor on-

gelukkige woordkeuze en oneigenlijke vergelijkingen. De vroedschap van Purmerend en een deel van de kerkenraad schaalden zich achter de predikant, maar het andere deel van de kerkenraad wilde dat hij zo snel mogelijk het veld zou ruimen. Het vermoeden is gerechtvaardigd dat er op de achtergrond een ons onbekende vete meespeelde. In 1602 verhuisde Gerbrandus Jansz. naar Wijk bij Duurstede in het gewest Utrecht. Hij overleed op 18 april 1612 op zestigjarige leeftijd.

Zijn zoon Daniël Schagen (ca. 1596-1649) was van 1619 tot zijn overlijden predikant te Lopik. In Wijk bij Duurstede vinden we in de loop van de zeventiende eeuw enkele andere nazaten terug. Zij hadden zich in de sociale stratificatie omhoog gewerkt door huwelijken met het patriciaat aan te gaan. Mr. Johan Gerbrandtsz. Schagen (1586-1672) moet Abigaëls broer Johannes zijn geweest. Deze was magistraat van Wijk bij Duurstede en daarnaast diamantsnijder en schout van Honswijk en Overlangbroek. De dochter van Johan werd vernoemd naar haar overleden tante Abigaël.²

Naarden

Zoals hierboven aangegeven en zoals ook door Henk Michielse in zijn bijdrage over Naarden in de recent verschenen bundel *Geuzen en papen* (2013) is geconstateerd, ontbreken voor de vroege reformatiegeschiedenis van Naarden vrijwel alle bronnen.³ Toch valt er wel iets te zeggen over de ambtsperiode van Gerbrandus Jansz. te Naarden en wel op basis van de notulen van de classis Amsterdam, die vanaf 1582 zijn overgeleverd. De predikant van Naarden overlegde op 9 mei 1582 zijn credentiebrieven (geloofsbriefjes) en werd als lid van de classis geïnstalleerd. Hij vervulde een aantal malen volgens de classische orde de rol van praeses.⁴ De scriba (secretaris) van de classis van 17 april 1589 was de Amsterdamse predikant Jacobus Arminius (1560-1609) die de naam van de praeses abusievelijk als *Gerbrandij Pauli* noteerde. Hij corrigeerde zichzelf en noteerde in prie-

Plattegrond van Naarden uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.



gelschrift de juiste naam: *Gerbrandij Johannis*. Arminius was er met zijn hoofd niet helemaal bij – zat hij al te speculeren over de predestinatie en bereidde hij onderwijl een visie op dit leerstuk voor dat later tot felle debatten en een kerkscheuring zou leiden? – want ook zijn eigen naam voegde hij pas later in de kantlijn in. Samen met de predikant van Muiden kreeg Gerbrandus Jansz. opdracht om de baljuw aan te spreken op de activiteit van pastoors in de Gooise dorpen. Ook moest hij van classiswege een onrechtzinnige predikant vermanen en in 1587 werd hij met Petrus Plancius (1552-1622) afgevaardigd naar de particuliere synode.⁵

Als predikant van Naarden kreeg Gerbrandus Jansz. met enkele problemen te maken die ook op classicaal niveau werden behandeld. In de jaren 1582-1583 veroorzaakten twee predikanten van elders twist en tweedracht in de gemeente; hun namen luiden Hieronymus Hortensius († 1596) en Lambertus Gerbrandi Valckenaer († 1599). Hortensius was de zoon van oud-priester

Lambertus Hortensius (ca. 1500-1574), de rector van de Latijnse school te Naarden. Van 1574 tot 1576 was hij gereformeerd predikant te Naarden, maar het is onduidelijk of hij formeel door de gereformeerde kerk was aangesteld. Hij paste niet goed in de rol van gereformeerd predikant, want hij huldigde nog katholieke opvattingen, wat tot een reeks van problemen met classes en synoden leidde, tot hij in 1596 overleed. Valckenaer, de andere lastpost, was wegens *grof overspel* afgezet als predikant van Edam. Hij vestigde zich in Naarden waar hij in 1591 nog woonde; in 1593 werd hij in zijn dienst hersteld en werd hij predikant in Kudelstaart.⁶ Uit de acta blijkt overigens niet dat beide predikanten een conflict met Gerbrandus Jansz. hebben gehad.

Intussen verscheen op 3 juni 1585 de in Naarden woonachtige Godefridus Nicolai voor de classis. Hij wenste tot het ambt van predikant toegelaten te worden. Zijn proefpreek werd echter afgekeurd en hij kreeg het advies zich be-

ter te oefenen, goede boeken te lezen en zich zolang te behelpen met het onderwijzen van de kinderen. Zou deze Godefridus schoolmeester zijn geweest en misschien ook degene die Abigaël heeft leren lezen en schrijven?⁷ Over een andere schoolmeester te Naarden werd in 1591 op de classis geklaagd dat hij een openlijke vijand van de christelijke religie was.⁸

De stad Naarden bevond zich tijdens de ambtstermijn van Gerbrandus Jansz. in de smeltkroes van de Reformatie. De katholieken bleven er als minderheid present, de gereformeerde kerk moest haar positie in de lokale samenleving bepalen en zich ontdoen van een *halve paap* als Hortensius die de gemeente in verwarring bracht. Evenwel reppen de *classicale acta* nauwelijks over de katholieken maar meer over de *doperse verleiding*, dat wil zeggen over de aantrekkingskracht die er van de doopgezinden uitging als concurrenten op de religieuze markt. Of dat in Naarden ook het geval was, is niet opgetekend. Terwijl de religieuze grenzen werden afgebakend, herstelde de lokale economie zich van de crisis die de plundering, uitmoording en verwoesting door het Spaanse leger in 1572 hadden veroorzaakt. De lakennijverheid, het hoofdbestaansmiddel van de stad, werd hervat en zorgde in de loop der tijd voor een zekere rijkdom onder de handelaren.⁹ Die lakenhandelaren vormden de elite van de stad en hadden de kerkelijke en burgerlijke posities in handen. Gerbrandus Jansz. moet met hen samengewerkt hebben in de kerkenraad.

Vermaen-brieff

Abigaël, zo veronderstellen wij, bleef voor een van de Naardense lakenhandelaren in de pastorie van haar vader kantklossen om wat bij te verdienen. Gezien haar leeftijd verkeerde ze in afwachting van een geschikte huwelijkspartner. Zou het een lakenhandelaar of een dominee worden? Maar de dysenterie maakte aan alle aardse dromen en verwachtingen een abrupt einde. Volgens het testament had Abigaël echter een standvastig geloof en was haar hoop ge-

De Grote Kerk van Naarden, waar Abigaëls vader predikant was (foto Gerdis Michielse-Oud).



vestigd op haar hemelse Bruidegom, die haar naar het hemelse Jeruzalem met haar straten van goud zou leiden. Haar vader, inmiddels jarenlang getraind in pastorale zorg aan ziek- en sterfbedden, stelde haar geloof op de proef, een onderzoek dat zij glansrijk doorstond. Zulke *costelicke reden* als Abigaël op haar sterfbed sprak, noteerde de vader, *ick noyt te voren ghehoort en hadde*. Haar sterfbed werd een semi-publieke gebeurtenis, aangezien vrienden, buren en gemeenteleden naar haar geloofsgetuigenis kwamen luisteren. Zo is ze *seer Christelic gestorven inden Heere/ tot verwonderinghe des stadts Purmerent*.

De vrienden uit Naarden zullen gezien het korte ziekbed van acht dagen niet meer in de gelegenheid zijn geweest om Abigaël te bezoeken. Na de dood van zijn dochter schreef Gerbrandus Jansz. een verslag van haar sterfbed en adresseerde dat aan de *seer weerde vrienden* in Naarden. Op haar sterfbed had ze haar vader namelijk gevraagd een *vermaen-brieff* aan haar

vriendinnen in Naarden te schrijven. Met het testament voldeed Gerbrandus aan dat verzoek. Dat zijn naam als auteur op het werkje ontbreekt, kan ermee te maken hebben dat de brief in Naardense kringen is gaan circuleren en buiten zijn medeweten bij een drukker is beland. Maar het kan ook zijn dat hij het boekje zelf uitgaf om zijn rechtzinnigheid te bewijzen, toen hij in Purmerend in datzelfde jaar 1600 problemen kreeg met de kerkenraad. (Zie mijn dochter, toonbeeld van godzaligheid!, wat durven jullie nog van mij te zeggen?)

Nadat Abigaël haar zeven broers en zussen had vermaand dat ze God behoorden te vrezen en hun ouders te gehoorzamen, vroeg ze haar vader aan haar *speel-meyskens* in Naarden te schrijven, *datse doch de Werelt niet lief hebben/ ende datse doch verlaten ende afleggen willen haer groote hooveerdie/ de welcke sy selver twee Maenden te voren mondeling hadde gestraft van haer lange Lobben/ groote canten/ hooge Bragoenen/ bloemfluwelen Mouwen/ ende van haer silver omt lijf*. Het bijbelse advies *Hebt de werelt niet lief, noch wat in de werelt is: Ist dat yemant de werelt lief heeft, de liefde des Vaders en is in hem niet* (1 Johannes 2,15 in de door Gerbrandus Jansz. gebruikte Deux-Aes-vertaling) werd door Abigaël concreet toegespitst op de hovaardij van haar vriendinnen, die tot uiting kwam in hun lange lobben (afhangende stroken kant, vaak in de vorm van manchetten), hoge bragoenen (sierlijke kragen) en bloemfluwelen mouwen.

Die vriendinnen moeten dus wel de dochters van de lakenhandelaars zijn geweest die in goeden doen waren geraakt en het kant uit eigen magazijn aan hun dochters konden geven. De welstandspositie blijkt ook uit *haer silver omt lijf*. Die *speel-meyskens* zijn identiek met *die eerbare Maechden/ die den name Gods met ons aenroepen*: de dochters van de lakenhandelaren van Naarden die behoorden tot de gereformeerde kerk. Ze werden geacht 'eerbaar' te zijn en waren dus gehouden om Abigaëls bijbels advies van sobere levensstijl ter harte te nemen.

De adressering van het Testament aan de *eerbare Maechden* wijst op het *gender*-gelabelde karakter van de in Abigaël gerepresenteerde

Pagina uit de Acta van de classis van Amsterdam van 3 juni 1585. Godefridus Nicolai, kandidaat-dominee uit Naarden, meldde zich bij de classis Amsterdam.



deugden. Aan deze jonge vrouwen hield Gerbrandus Jansz. een model van godsvrucht voor als een exempel ter navolging. Het model dat door Abigaël werd gerepresenteerd, lijkt vooruit te wijzen naar een toekomstige rol als moeder: vroom en barmhartig, volgzaam en gehoorzaam, met aandacht voor opvoeding, in het bijzonder voor godsdienstige vorming aan de hand van de Bijbel. Dat dominee Gerbrandus Jansz. deze jongvolwassen vrouwen aansprak, is niet verwonderlijk. Ze zouden namelijk spoedig – net als Abigaël, als het leven haar gegeven zou zijn, – de huwelijksmarkt betreden en waren de toekomstige moeders van een generatie die de nieuwgevormde Republiek moest opbouwen. Zij hadden met andere woorden een belangrijke rol om gedragsmodellen over te dragen.

Abigaël fungeerde in het testament dus als een voorbeeld voor meisjes van haar eigen leeftijd. Die voorbeeldfunctie was niet vrijblijvend, aangezien ze haar vader opdroeg een *vermaen-brieff* aan haar vriendinnen te schrijven om hen op te wekken tot een bijbelse en eenvoudige levensstijl. In drukvorm heeft het testament een bredere functie gekregen: een voorbeeld voor alle maagden in de jonge Nederlandse Republiek. Het zette de trend voor het genre van de zogenaamde religieuze thanatografieën, sterfbedbeschrijvingen van jeugdigen die dienden als protestantse heiligenlevens, als gereformeerde modellen voor heilig leven.¹⁰

Concurrenten

Het testament zou ook weleens uitgegeven kunnen zijn als een poging om de *doperse verleiding* te weerstaan. In de vroege reformatiegeschiedenis van de Nederlanden was de gereformeerde kerk nog lang niet de 'volkskerk' die ze later zou worden. De doopsgezinden waren namelijk serieuze concurrenten, die bij potentiële leden hoog aangeschreven stonden vanwege de ernst die ze maakten met een christelijk leven. Gerbrandus Jansz. heeft dat in enkele van zijn gemeenten aan den lijve ervaren. Hij startte met enkele tientallen leden en moest de zogeheten *liefhebbers van de gereformeerde religie* die zijn preken in de dorpskerk kwamen beluisteren, ervan zien te overtuigen dat zij zich het beste bij de gereformeerde kerk konden aansluiten. Hoe die situatie in Naarden was, is echter onbekend.

In het voorwoord schrijft de drukker dat hij tot uitgave is overgegaan wegens zijn hoop dat het geloofsgetuigenis van Abigaël vrucht mag dragen in velen die nu hun tijd in ijdelheid doorbrengen en dat zij zich mogen spiegelen aan dit testament. De motivatie van de drukker laat zich op twee manieren lezen. Abigaël heeft, schrijft hij, een *Christelicke Confessie ofte belijdenisse haers gheloofs ghedaen*, daaraan kunnen de lezers zich spiegelen. Die *belijdenisse* kan haar geloofsgetuigenis zijn, maar gezien de

Portret door Frans Hals van een jonge vrouw met weelderige kleding (circa 1620).



hoofdletters in *Christelicke Confessie* kan hij ook doelen op de gereformeerde rite van geloofsbelijdenis. Als dit laatste inderdaad het geval is, zou het *Testament* weleens geadresseerd kunnen zijn aan de vele *liefhebbers van de gereformeerde religie*, met de boodschap: Kijk eens naar dit jonge meisje Abigaël dat al op zeventienjarige leeftijd als lidmaat tot de gereformeerde kerk toetrad. Volg haar voorbeeld na en sluit je aan bij onze kerk.

Het model van gereformeerde vroomheid dat Gerbrandus Jansz. in zijn boekje schetste, is leerstellig orthodox en praktisch van aard. Het geloof van Abigaël bleek immers niet alleen op haar sterfbed maar reeds tijdens haar leven door haar *goede werken*. Het is niet onwaarschijnlijk dat een boek van Jean Taffin (1529-1602) de contemporaine inspiratiebron van Gerbrandus Jansz. is geweest. Taffin was van 1573 tot 1583 hofprediker en raadsheer van Willem van Oranje en een van de leidinggevende predikanten van de gereformeerde kerk. Zijn werk nam een belangrijke plaats in in de gerefor-

meerde vroomheidslectuur tussen 1590 en 1650. In zijn *Traicte de l'amandement de vie* (1594), spoedig in het Nederlands vertaald als *Boetveerdicheyt des levens* (1595), articuleerde Taffin precies de elementen van levensheiliging die Gerbrandus Jansz. zeer beknopt aan zijn dochter toeschreef: de zeven deugden van geloofsbelijdenis, kerkgang, bidden, bijbellezen, psalmgezang, het geven van aalmoezen en gehoorzaamheid aan haar ouders.¹¹

Taffin maakte zich evenzeer druk over een sobere levensstijl. In zijn *Boetveerdicheyt* pleitte hij voor zedigheid, ingetogenheid en eenvoud, waarbij met grote matigheid goud, zilver en zijde gebruikt mogen worden. Enige lichamelijke versiering was dus niet verboden. Interessant is Taffins observatie dat de uitbundigheid in kleding in de steden geïntroduceerd zou zijn door gereformeerde geloofsvluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. Daarmee verleidden zij de ingeborenen die zich tot dan toe in grote eenvoud en zedigheid kleedden. Voor Abigaels vriendinnen lag het gevaar van overdaad heel duidelijk op de loer: zij moeten immers de dochters zijn geweest van lakenhandelaars die niet onbemiddeld waren. De luxueuze levensstijl van gereformeerden houdt, aldus Taffin, de doperse verleiding in stand. Bovendien zullen de doopsgezinden in hun dwalingen volharden: *Siet (segghen sy) daer en is anders niet dan de Werelt in haer: Het zijn wereltsche menschen. Zijnt dan kinderen Gods? Hebt de werelt niet lief.*¹² Precies die laatste zin hield Abigael haar vriendinnen voor.

Gerbrandus Jansz. liet aan de hand van een sprekend voorbeeld zien dat de gereformeerde kerk niet alleen de ware leer voorstond, maar dat het binnen haar muren wel degelijk mogelijk was om ook een heilig leven te leiden. Abigael was daarvan een overtuigend bewijs en bovendien liet haar voorbeeld zien dat ook jongeren dit gedragsmodel konden navolgen. Het testament is tot in de twintigste eeuw herdrukt. Of het in Naarden rond 1600 iets heeft uitgewerkt, moet een open vraag blijven.

John Exalto en Leendert Groenendijk zijn werkzaam aan de afdeling Onderwijswetenschappen

en *Theoretische Pedagogiek, Faculteit der Psychologie en Pedagogiek, Vrije Universiteit Amsterdam. Contact: j.exalto@vu.nl.*

Noten

1. Het enige overgeleverde exemplaar berust in de Universiteitsbibliotheek Gent onder signatuur Acc. 1385. Over deze casus publiceerden wij eerder 'Een vrome Hollandse maagd. De biografie van Abigael Gerbrants (1582-1600)', in: *Tijdschrift voor Biografie* 2(1) (2013) p. 44-52 en 'Child of the Reformation. Protestant Spirituality, Young Adult Literature and Confessional Competition in the Late Sixteenth Century', in: *Ons Geestelijk Erf* (in druk).
2. Zie voor de biografische gegevens: F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, 2 delen (Dordrecht 1996); E. Geudeke, *De classis Edam, 1572-1650. Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving* (Gouda 2010) p. 16-18, 93, 213, 246-251; J.W. van Brakel, 'Wijk bij Duurstede in de periode van de hervorming', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1984* (1984) p. 9-31; nazaten van Gerbrandus in de digitale genealogieën Van Sandick en Lange laer: www.vansandick.com/familie/stamboom/genea.php en www.langelaer.nl/langelaar/vanlangelaer-wijk-bij-duurstede.
3. Henk Michielse, 'Tussen Grote Kerk & Schuilkerk. Calvinist en Catholyck in Naarden in de zestiende en zeventiende eeuw' in: Henk Michielse, Jan Out en Gerrit Schutte (red.), *Geuzen en papen. Katholiek en protestant tussen Vecht & Eem ca. 1550-1800* (Hilversum 2013) p. 126-142.
4. Stadsarchief Amsterdam, Archief van de classis Amsterdam, inventarisnummer 1: classicale acta Amsterdam 27 augustus 1584, 1 mei 1588, 17 april 1589, 10 juni 1591.
5. Classicale acta Amsterdam 4 mei 1587; zie ook Liesbeth Geudeke, 'Onmisbaar? De rol van de classis bij de op- en uitbouw van de Gereformeerde Kerk tussen Vecht en Eem' in: Michielse, Out en Schutte, *Geuzen en papen*, p. 100-111.
6. Classicale acta Amsterdam 11 juni en 3 september 1582; 19 februari en 13 maart 1583; 6 mei 1591. Volgens Geudeke, *De classis Edam*, 59-60, en Van Lieburg, *Repertorium*, werd Valckenaer in 1584 afgezet; de acta van de classis Amsterdam spreken evenwel reeds in 1583 over 'de saeke Lamberti', dus vóór zijn afzetting moet hij reeds in Naarden woonachtig zijn geweest.
7. Classicale acta Amsterdam 3 juni 1585. In het Re-

- pertorium van Van Lieburg ontbreekt de naam van Godefridus Nicolai; recent onderzoek van Paul Abels bracht aan het licht dat een predikant met dezelfde naam in de periode 1597-1605 de gemeente van Soest diende. Zie 'Predikantenlijst provincie Utrecht tot 1622', www.paulabels.nl/2009/06/predikantenlijst-provincie-utrecht-tot-1622.
8. Classicale acta Amsterdam 6 mei 1591.
 9. A.C.J. de Vrankrijker, *De historie van de vesting Naarden* (vierde aangevulde druk; Houten 1987); idem, 'De textielindustrie van Naarden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51 (1936) p. 152-164, 264-283.
 10. Zie over het genre: L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (Leiden 1991); in bredere zin: John Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005).
 11. Nader uitgewerkt in onze bijdrage 'Child of the Reformation' (zie noot 1).
 12. Jean Taffin, *Boetveerdicheyt des levens. Vervat in vier boecken* (Amsterdam 1600) boek 2, hoofdstuk 13, fol. 71r en fol. 73r. De Nederlandse vertaling werd verzorgd door Johannes Crucius (1560-1625), sinds 1590 predikant van de Waalse gereformeerde gemeente te Haarlem.

Geuzen en papen

Discussiebijeenkomst van lezers en belangstellenden met auteurs

2 mei 2014

Op vrijdag 2 mei a.s. organiseert TVE een bijeenkomst, waarop lezers van het boek *Geuzen en papen* en andere belangstellenden van gedachten kunnen wisselen met een aantal auteurs van het boek.

Plaats: *Wilhelminakerk, Wilhelminaplantsoen 14, 1404 JB Bussum*

Tijd: 14.30-17.00 uur.

Deelname is gratis.

Wie mee wil doen, wordt verzocht zich vóór 10 april op te geven bij de secretaris van TVE, Julianalaan 10, 1412 GS Naarden.

E-mail: secretariaat@tussenvechteneem.nl.